

Artikel

DE CRISIS VAN HET LIBERALISME EN DE TELOORGANG VAN DE SOCIAALDEMOCRATIE

Donald Loose

Je dis seulement qu'il y a sur cette terre des fléaux
et des victimes et qu'il faut, autant qu'il est possible,
refuser d'être avec le fléau.

Albert Camus, la Peste

De Europese samenlevingen verkeren in een crisis. De economische globalisering ontmantelt de bestaanszekerheid van grote delen van de bevolking. De toenemende tweedeling in de welvaart leidt daar bovenop tot een ideologische verharding van de politieke overtuigingen en de algemene zingevingsspatronen. Nationalistische en racistische identiteitsclaims staan tegenover een blind vertrouwen in een technocratisch en door de markt gestuurd mondiaal imperialisme. Machiavelli wees er al op dat een samenleving onophefbaar verdeeld is in een elite (I Grandi) en een massa (Il Popolo) en dat het de taak van de politiek is dat te beheersen. Alle wetten die in het belang zijn van de vrijheid van iedereen zijn volgens hem het gevolg van de wrijvingen tussen die twee geleidingen.¹ Maar dat veronderstelt dat beide partijen enerzijds hun eigenheid op een gedeeld politiek forum profileren en anderzijds bereid zijn tot dialoog en wederzijdse afstemming. Sinds de zeventiger jaren van de vorige eeuw blijken de westerse democratieën echter steeds meer in een ideologische verwarring en extreme tegenstrijdigheden terechtgekomen. De historische tegenstelling van een klassiek liberalisme en socialisme is eerst in een universele zogenaamd derde weg verdampt (*There is no alternative*) en vervolgens als extreem links en rechts uiteengespat.

Machiavelli waarschuwde ervoor dat elk politiek regime ertoe is verplicht in tijden van crisis naar de funderende principes van zijn bestel terug te keren, wil het zijn ondergang vermijden. Dat kan doordat men door een voorval van buiten tot bezinning komt. Hij acht het evenwel verkieslijk wanneer dat wordt bereikt door goede wetten of door een integer man die opstaat en een bekwaam beleid weet te voeren dat hetzelfde effect heeft als een wet.² De democratie ontsnapt niet aan die logica. De wereldwijde pandemie van Covid 19 dwingt ons tot een *wake up call* bij de neoliberale dominante ideologie. Machiavelli miskende geenszins het haast onmogelijke van de opgave. Als blijkt dat de wetten en de structuren niet meer deugen, dan dienen ze vernieuwd te worden, hetzij in één keer, hetzij in fasen, maar wel vóór het besef van de noodzaak van de vernieuwing algemeen

geworden is. Zowel het een als het ander acht hij nagenoeg onmogelijk. Leaders met slechte intenties buiten de situatie uit. Leaders met de beste bedoelingen zijn machteloos.³ Nu het naar aanleiding van de externe belaging van de huidige hegemonie ook aan de opkomst van ondemocratische leaders in gevestigde democratieën niet ontbreekt, rest ons slechts het bewaken en afdwingen van goede wetten, die politieke leaders tot integriteit dwingen. Maar dat veronderstelt natuurlijk ook een *wake up call* van de politieke verantwoordelijkheid van burgers.

Deze bijdrage beoogt met de vierdelige studie van Marcel Gauchet, *L'Avènement de la démocratie*,⁴ de teloorgang van de kortstondige sociale vrede te schetsen, die zich na de tweede wereldoorlog gedurende dertig jaar (*les trente glorieuses*) wist te vestigen. In *La crise du libéralisme*, schetst hij hoe het klassieke liberalisme vanaf de Belle Époque, en vooral na 1920, geleidelijk aan in een crisis terechtkomt. Na de tweede wereldoorlog leidt de herinterpretatie van het liberalisme tot de sociaaldemocratie in Europa. De sociale rechtsstaat wordt echter een verzorgingsstaat en hij evolueert van een sociaal liberalisme naar een consumptiemaatschappij. De contestatieperiode, die met mei 68 wordt ingezet, dient zich dan meer en meer aan als de crisis van het socialisme. Nieuw rechts zal de linkse contestatie van de welvaartstaat als een consumptiemaatschappij benutten om geleidelijk aan een neoliberalisme te vestigen dat onverholen de afbraak van die verzorgingsstaat en van de rechtsorde beoogt. Het neoliberalisme vestigt de ongelijkheid als grondbeginsel van een economische concurrentie die de politieke besluitvorming domineert. Links en rechts populisme zijn er de erfenamen van.

A. De crisis van het liberalisme

Het klassieke liberalisme weet voor de eerste wereldoorlog de crisis van zijn ideologie nog enigszins af te weren doordat het zich nog kan beroepen op de stabiliteit van een algemeen aanvaarde traditie die het uit het verleden heeft overgeërfd. Officieel regeert het paradigma van de op de religie veroverde autonomie in de drie leidinggevende ideeën van het klassieke liberalisme. Het volk is verenigd in een natie als rechtsstaat, de wetenschap is een factor van zekerheid en het vooruitgangsgeloof blijft overeind⁵. Maar vóór de eerste wereldoorlog functioneren de religieuze heteronome gezagskaders echter nog volop. Gezag wordt gerespecteerd en kennis is ingebed in een groter gedeeld zingevingskader. Gauchet heeft in eerdere studies⁶ uiteengezet hoe de staat zijn gezag voor een groot deel ontleent aan de strijd met de heteronome religie die de wet opvat als ons van elders (van Godswege) opgelegd. Als die tegenpool geleidelijk verzwakt door de secularisering en door de privatisering van de religie, dan wordt de staat er niet sterker van maar verliest hij zelf aan identiteit en belang. Hij raakt zelf ook meer en meer uitgespeeld als de onmisbare garant van een

alternatieve maatschappelijke ordening. Het geloof in een stabiele nationale gemeenschap, de verovering van de waarheid in de wetenschap en het ethos van de glorierijke toekomst komen onder druk te staan. In *Le nouveau monde*, het laatste volume van zijn vierdelige studie over de democratie, laat Gauchet zien hoe die drie vectoren van de democratie (rechtsstaat, wetenschap en toekomstperspectief) vandaag in een finale crisis terecht zijn gekomen. Meer dan ooit zijn de identiteit van het volk, de natie, en een rechtsorde die daarop is geënt, geproblematiseerd. De contestatie van de deskundige expert en van de wetenschap als zodanig gaat hand in hand met het verlies van het geloof in vooruitgang. De crisis van die drie doctrinaire krachtlijnen uit de negentiende eeuw heeft in de twintigste eeuw eerst tot een krampachtige en gewelddadige herbevestiging geleid in de totalitaire regimes van zowel rechtse fascistische als linkse communistische signatuur.⁷ Na de tweede wereldoorlog heeft die crisis in West-Europa ook de gouden jaren van de sociaaldemocratie mogelijk gemaakt als een geloofwaardig reveil. Maar het project hield niet stand.

Het klassieke liberalisme is in oorsprong gegrondvest op het geloof in een onvervreemdbaar natuurrecht van het individu. Dat individu vat de samenleving op als een vrije coöperatieve opstelling van enkelingen. De ongebondenheid en de negatieve vrijheid – in de beoefening van je vrijheid door een ander niet te worden gehinderd – zijn dominant. De staat is dus vooral garant van dat recht van de burger. De natiestaat is een representatief systeem dat het burgerrecht, het privébelang en het privébezit van het volk garandeert. Hij vormt als rechtsstaat de juridische eenheid van het volk. Daarom moet het stemrecht bijvoorbeeld worden aangepast aan de evoluerende maatschappelijke verhoudingen en belangengroepen. De arbeider wordt een eervolle burger want hij draagt bij aan de economische groei en de welvaart. Dat is tegelijk een economische reductie van de gesecculariseerde menselijke waardigheid. De economische crisis en de contestatie van het arbeidsethos in de jaren 70 van de twintigste eeuw zullen dit geloof grondig ondermijnen. Maar het neoliberalisme zal op grond van een volstrekt individualistisch mensbeeld het economisch model weer verabsoluteren als dominant paradigma van de maatschappelijke ordening.

B. Van sociaal liberalisme naar verzorgingsstaat

Het sociaal liberalisme was een politieke ideologie die de bedreigde liberale traditie wist te redden door een sociale correctie. Eind negentiende en begin twintigste eeuw worden de drie pijlers van het klassieke liberalisme meer en meer onhoudbaar. Het abstracte individuele natuurrecht is een lege huls als je de concrete omstandigheden van de burger niet onder ogen ziet. De mondiale economische en financiële crisis (1929) maakt definitief duidelijk dat een samenleving niet standhoudt op basis van louter materiële parameters. De negatieve vrijheid is maar de helft van het verhaal: een samenleving moet een

collectief perspectief hebben waarin iedereen zich kan herkennen wil ze niet in klassentegenstellingen en gewelddadige revoluties ten onder gaan. De Amerikaanse presidenten Woodrow Wilson (1912) en Franklin Roosevelt (1944) waren zich van de kwetsbaarheid van het liberalisme bewust. Ze openen perspectieven op een meer sociale politiek met het oog op maatschappelijke cohesie en een meer politiek aangestuurde sociale economie, zoals aanbevolen door John Maynard Keynes. Het ideaal van een *Welfare State* die de macht, het recht, de kennis via zijn diensten en administratie gelijk in dienst stelt van allen is verkieslijk om een revolte of tirannie van onderuit te voorkomen. De indirecte weg naar het geluk van allen (utilisme) loopt via de vrijheid en de *Bildung* van het individu en de morele verantwoordelijkheid van iedere enkeling. De dertig glorierijke jaren van West-Europa na de tweede wereldoorlog lijken met de verzorgingsstaat dat ideaal te hebben gevestigd.

Niettemin brak de intrinsieke ambiguïteit van het project en de terechte argwaan over en weer van de constitutieve partijen (liberalisme en socialisme) van meet af aan erin door. Max Weber wees al op de ambigue rol van de rechtsstaat voor het individu. Hij biedt enerzijds bescherming tegen de tirannie van de meerderheid maar is anderzijds ook een correctie en een expliciet verzet tegen individualisme en de louter negatieve vrijheid. Hij is enerzijds een stalen kooi van administratieve regelgeving maar hij biedt aan het individu ook de mogelijkheid tot verzet daartegen. Het klassieke liberalisme heeft de rechtsstaat altijd exclusief opgevat als de instantie die de vrijheid van individuen beschermt. Het sociaal liberalisme ziet die meer als een middel om de mogelijkheden van iedereen in de samenleving te faciliteren door een rechtvaardige herverdeling. Het risico op ontsporing is daarmee niet van de baan. Waar ligt de grens tussen reële gelijke kansen bieden en een selectieve herverdeling van bovenaf? Het Nationaal Socialisme is in Duitsland al gauw omgeslagen in het opheffen van de individuele vrijheid en dat bij middel van een sterke rechtsstaatsideologie. Michel Foucault wijst in zijn analyses van de biopolitieke bestuurlijkheid (*gouvernementalité*) van de burger via het recht op de alomvattende impact van de staat op de burger.⁸ Er dreigt van meet af aan in de sociaaldemocratie een te eenvoudige identificatie van de politiek en de samenleving, van recht en welvaart en zelfs geluk. Welvaart is conjunctuurafhankelijk en in grote mate gereguleerd door de economie. Politiek komt daardoor meer en meer in de greep van de economische trendsetting van het moment.

De hoogtijdagen van het sociaal liberalisme na de tweede wereldoorlog kantelden in de zeventiger jaren met de economische crisis dan ook meteen in een verzet tegen de staatsinmenging. Ronald Reagan en Margaret Thatcher dweepten voortaan met de economische theorie van Milton Friedmann en het extreme marktliberalisme van Friedrich von Hayek werd bon ton. De *Chicago School of Economics* was voortaan de norm. Daarbij werd het linkse verzet van mei 68 tegen de consumptiemaatschappij door nieuw rechts handig gemobiliseerd om de greep van de politiek en de staat op de samenleving, en meer bepaald op de vrije

markt, ongedaan te maken. De politiek is dan evengoed in de greep van de economie, maar nu als verbod in te grijpen op de concurrentie. De financiële crisis van het begin van 21e eeuw illustreert deze zich steeds herhalende kroniek van een aangekondigde politieke impasse. De verzorgingsstaat is echter ook ten onder gegaan omdat hij onbetaalbaar werd.⁹ De *Welfare State* kan niet worden herleid tot de behoeftebevrediging van de burger en het inwilligen van al zijn noden. Zelfs John Rawls had in *A Theory of Justice* kritiek op het sociaal liberalisme van de welvaartstaat omdat het meer een democratie van de markt en de consumptie dan van gelijk recht was, hoezeer hij ook voor een rechtvaardiger samenleving pleitte.

Uit de gouden jaren van de sociaaldemocratie vallen wel degelijk lessen te trekken voor de sociale vrede en het zelfbehoud van de democratie. De sociaaldemocratie was een constructie die het evenwicht tussen liberaal vrijheidsrecht en sociale gelijkheid min of meer in stand wist te houden. Haar zwakte was de hen verbindende ideologie die de prioriteit van de economie en het groeimodel van een vrije markt voor vanzelfsprekend nam. Een economische crisis was zo meteen een politieke crisis. Wellicht valt de impact van de economie op de manoeuvreerruimte van de politiek niet te ontkennen, maar een helder besef van de specifiek politieke verantwoordelijkheid in wisselende omstandigheden is alvast prudenter dan het blind vertrouwen in een economisch welvaartsparadijs. De burger zette zichzelf in het economisch dogma gevangen. De ambtelijke bureaucratie was niet alleen argwanend ten aanzien van al wie uitkeringsgerechtigd was maar de calculerende burger kwam ook in een maatschappelijke sfeer terecht die er hem toe verplichtte erop bedacht te zijn of hem wel alles werd toebedeeld waar hij recht op had. Vakbonden dreven die claimcultuur en het wantrouwen in grote mate op. Dat leidde uiteraard tot conflicten tussen de op winst bedachte ondernemer en de arbeider die niet alleen op ideale werkomstandigheden uit was maar ook op een zo kort mogelijke actieve loopbaan. Het intrinsiek oppositioneel ideologisch draagvlak was anderzijds de sterkste kant van de sociaaldemocratie. Zolang het liberalisme in socialisme een reële tegenkracht had, en zolang het socialisme een ideologie vertegenwoordigde die de gelijkheid niet ten koste van de vrijheid cultiveerde, was het specifiek politieke karakter van de verzorgingsstaat gevrijwaard. Een vruchtbare vertaling van dit oppositioneel krachtenveld in de samenleving eist daarom een gemeenschappelijk erkende representatie van het conflict op een andere scène. Het vereist een juridisch politiek discours dat de verzueringen van beide partijen het hen toekomende recht verleent. Het socialisme en het liberalisme bleken echter een totaal verschillende idee van het politieke te huldigen.

C. De implosie van het socialisme

In volume IV *Le nouveau monde*¹⁰ schetst Gauchet de totale ideologische implosie van het socialisme. “Het socialisme is ideologisch even dood als het

communisme".¹¹ Het bleek sedert de Meirevolutie niet in staat om een geloofwaardige analyse van de eigen tijd te maken en een adequate toekomstvisie te ontwerpen. De zelfvernietigende weg van het socialisme in de zogenaamde unieke derde weg van het sociaal liberalisme baande uiteindelijk de weg voor de actuele neoliberale ideologie. Door de nieuwe economie verloor het socialisme zijn traditioneel draagvlak in de maatschappij. Waar is het proletariaat gebleven? Het is als werkende klasse opgenomen in de egalitaire samenleving. Als onderdeel van een nieuwe brede middenklasse is het ook niet langer een strijdend segment van de maatschappij dat zich voor hogere collectieve doelen interesseert. Veeleer moet het recent veroverde statuut argwanend worden bewaakt en beschermd op een concurrentiële vrije markt. De socialistische ideologie wist zich aan deze nieuwe omstandigheden niet aan te passen. Eerder dan de processen van de decentralisering te begeleiden bleef ze gefocust op de verovering van de staatsinstellingen om van daaruit de samenleving in te richten volgens haar egalitaire technocratische ideologie. Bovendien komen de staatsadministratie en haar bureaucratische rompslomp niet alleen onder kritiek omwille van de remmende impact op de ondernemingszin maar ook omwille van de corruptie en de zelfverrijking van haar bestuurlijke elite.

Gauchet acht echter de materialistische ideologie van het socialisme de belangrijkste reden van haar falen.¹² Het socialisme ontaardt in een verdediging van het veroverde eigenbelang en in een hedonistisch consumentisme zonder langetermijnvisie, zonder visie op maatschappelijke collectieve vrijheid en het daarmee gepaard gaand rechtsbestel en vooral zonder specifiek politieke visie. Politiek is tot inefficiënte bureaucratie verworden. De moderne politiek is gebaseerd op de autonomie van de instituties (parlement, rechtbank, universiteit), maar ze vereist de verantwoordelijkheid van de individuele burger als noodzakelijke begeleidende mogelijkheidsvoorwaarde. Dat veronderstelt een opvatting over vrijheid die niet louter blijft steken in ongehinderd zijn in eigen willekeur, maar die de maatschappelijke en institutionele omkadering van de collectieve vrijheid bewaakt. Het socialisme verwierp de daarvoor noodzakelijke voedingsbodem. Het verwierp het historisch verleden, de traditie, de wijsheid van een voorgegeven collectieve moraal en een traditionele deugdencultuur en ondermijnde het onderwijssysteem dat deze traditie schraagt in de illusie dat dit de ultieme bevrijding was. Ook het Europese project dat bij de aanvang expliciet door een coalitie van christelijk geïnspireerde en op de sociaaldemocratie geïntereerde politici werd ontworpen (Gaspari, Schuman) heeft alle verwijzing naar zijn oorspronkelijke roots systematisch geëlimineerd. Het werd een vrije markt zonder visie. Christelijk geïnspireerde partijen gingen aan eenzelfde gebrek aan visie ten onder. Uit verkeerd berekend machtsbehoud verkozen ze een bondgenootschap met wat hen vreemd was boven politieke verantwoordelijkheid.

De samenleving verwerpt sedertdien evenzeer haar klassieke vormen van cohesie. Ze is ad hoc samengesteld uit geïsoleerde burgers met een momentane identiteit. De Meirevolte was zo de wegbereider van de neoliberale revolutie die

het recht, de maatschappelijke normen en de traditionele verbanden geheel opbraken ten voordele van de individuele consument en de manager van de eigen identiteit binnen een concurrentieel marktparadigma. De politiek dient zich in dienst daarvan te stellen. Het socialisme is geheel verdampt. Politiek links heeft zich uitgeleverd aan de elitaire identiteitsstrijd van steeds weer nieuwe miskende minderheden.¹³

D. Internationale verhoudingen

De internationale verhoudingen hebben in dit hele proces een beslissende rol gespeeld. De internationale oliecrisis van 1973 zet wereldwijd een domper op de economische groei. De USA moeten bovendien in 1975 constateren dat ze de oorlog in Vietnam hebben verloren. Dat leidt tot een opnieuw aanwakkerend nationaal voluntarisme en een internationale herprofilering van het imperialisme. De verkiezing van Ronald Reagan in 1980 is het resultaat van een reveil van de Amerikaanse identiteit zowel op nationaal als internationaal gebied. De inmenging van de USSR in Afghanistan en in Afrika wordt als bedreiging van de tanende macht van de USA ervaren en handig benut voor de herdefiniëring van de eigen identiteit op binnenlands gebied. Reagan gebruikt de buitenlandse dreiging als argument voor de afbraak van de sociale herverdeling. Zelfverantwoordelijkheid van de burger wordt het nieuwe credo. De markt is daarbij het beste criterium voor beloning of straf voor wie zich wel of niet inzet voor eigen weerbaarheid en maatschappelijke welvaart. Een nieuw arbeidsmodel, dat niet langer op productie (dure grondstof, afhankelijkheid van energiebronnen met name olie en salariseisen) berust, maar op creatief ondernemen en dienstverlening, wordt hier geboren. Het ontwerpen van nieuwe technologie en software (gps, computer en internet) door Nasa en later door Microsoft, Google, Apple en Silicon Valley, ontkracht ten gunste van de Amerikaanse multinationals het territoriaal recht.

De nieuwe doctrine weet naast vrij verkeer van goederen en financiële transacties ook de Amerikaanse nieuwe *way of life* als mondiale ideologie te verspreiden. Ze levert namelijk met haar producten tegelijk de nieuwe ideologie die haar legitimeert: de verspreiding van een voor iedereen toegankelijke consumptie. Dat is evenwel niets anders dan de indoctrinatie van de Amerikaanse levensstijl, zijn imperiale politiek en populaire cultuur. Amerika heeft Europa vanaf de tweede wereldoorlog ononderbroken ideologisch, politiek, militair en cultureel veroverd. Met de val van de Oostblokregimes achtte Europa zich te gemakkelijk van alle buitenlandse beslommingen bevrijd. Dat ontnam het Europese project ook zijn draagkracht bij de bevolking. West-Europa ging ervan uit dat de bevrijde Oostbloklanden de liberale ideologie zouden omarmen, maar die bleek al gauw inhoudsloos. De Europese burger, die in de periode na de tweede wereldoorlog van de hoogste levensstandaard ter wereld had genoten en

zich van een sociaal vangnet verzekerd wist, achtte de verworven autonomie onaantastbaar en onverwoestbaar. Haar ideologie had evenwel geen ander perspectief op de toekomst te bieden dan de illusie van een eeuwig gelijkblijvend welvarend heden. Alleen Europa kon de neoliberale cocktail van globale vrije markt en een nieuw politiek en economisch imperialisme zo neutraal en niet bedreigend achten en zo naïef omarmen. In Amerika legden nationale en religieuze cohesie de neoliberale ideologie enigszins aan banden in de structuren van het maatschappelijk middenveld. Waar een dergelijke maatschappelijke tegenkracht ontbrak was het neoliberalisme vernietigend voor de samenleving en voor de greep van de politiek op de maatschappij. De Europese burger was klaarblijkelijk blind voor zijn verantwoordelijkheid doordat hij zijn moderne welvarende identiteit had veroverd in een triomf van vrijheid en bevrijding van alle heteronome ketens van gezag.

E. Het neoliberalisme

Walter Lippmann¹⁴ kan als een grondlegger van het neoliberalisme worden beschouwd. Zijn uitgangspunt is de overtuiging dat de samenleving, en de menselijke soort in het algemeen, in een culturele achterstand (*cultural lag*) zijn blijven steken ten opzichte van de grote mondiale maatschappij. De mens is van nature geneigd alles bij het oude te laten, maar de tijden veranderen. Zo is de politieke democratie, gebaseerd op de wil van het volk, volstrekt onaangepast aan de moderne globale economische wereldorde, de arbeidsorganisatie en het kapitaalverkeer. In *Public Opinion* (1922) en *The Phantom Public* (1925) veegt hij de vloer aan met de klassieke representatieve democratie. Het volk gelooft wat het wordt aangepreft. Ideologie is de feitelijke macht. Het komt er dus op aan een adequate ideologie ingang te doen vinden die de massa kan overtuigen of desnoods manipuleren om zich in te voegen in de veranderingen die de moderne economie vereist. De doctrine vereist een sturend politiek beleid ten aanzien van opvoeding, gezondheidszorg en zelfs milieubeheer. Daarom moeten verkozen politieke afgevaardigden aangevuld worden met en deels vervangen worden door experts. Uiteraard wel altijd met het oog op economische efficiëntie. Maar de middelen zijn veeleer van psychologisch manipulatieve aard. Lippmann ruilt het klassieke ideaal van autonomie en individuele vrijheid en de hele Verlichtingstraditie in voor een biopolitieke aansturing van de menselijke soort in haar geheel in dienst van een performante economie, die tegelijk drijfveer en resultaat is van een technisch-wetenschappelijk gefabriceerde consensus van de massa. *The Good Society* (1937) breekt definitief met het natuurlijk vertrouwen van het klassieke liberalisme in de vrije markt en de ondernemende menselijke natuur. De heropvoedende opinie is competitiviteit en onderlinge concurrentie van de burgers. Het komt er dan op aan de ongelijkheid in de samenleving maximaal tussen de individuen onderling aan te jagen en de *American way of life*

als snelweg naar de mondiale economie vrij baan te geven. Dat houdt uiteraard in dat de klassieke democratische rechten en het vrij oordeelkundig vermogen van burgers als irrelevant, of eerder nog hinderlijk, worden verklaard. Het is de staat verboden de concurrentie van de vrije markt te verstoren.

Wanneer we de neoliberale ideologie typeren volgens de drie vectoren die Gauchet bepalend acht voor de ontwikkeling van de autonomie in de moderne westerse samenleving, dan blijken zich op elk van die terreinen beslissende veranderingen te hebben voorgedaan.¹⁵ De politiek, de tijdsbeleving en het recht veranderen. Op politiek vlak wordt de zelfregulerende logica van de markt beslissend voor alle machtsverhoudingen. De politiek verschijnt alleen nog in tijden van crisis als momentaan getolereerde redder in nood. De neoliberale politiek regeert door niet te regeren maar te besturen als *governance* en, zoals het management van een bedrijf, zijn bedrijvigheid uit te besteden aan andere bedrijven. Onderwijs, ziekenzorg, woningbouw, pensioenbeheer worden uitbesteed aan ondernemingen die ook allemaal eigen winst als principe hanteren. En hoewel de staat zowel als het management onzichtbaar – en dus ongecontroleerd – in de samenleving te werk gaan, is de burger finaal meer dan ooit zichtbaar en in kaart gebracht door het verzamelen van big data die bepalen waarop hij nog recht heeft. De politiek kopieert de manipulatie van de koper door het bedrijfsleven. Een specifieke economische visie heeft de staat ingepalmd en richt het rechtssysteem geheel in dienst van de economie, de vrije markt en uiteindelijk de concurrentie in. De afbouw van de door Keynes geïnspireerde naoorlogse New Deal en van de erbij horende impact van een sociaal gezag werd vooral door de *Chicago School of Economics* geregisseerd. De gehele persoon gaat op in *incentives* en iedereen wordt door *nudging* bijgestuurd achter de schermen. De burger wordt uiteindelijk helemaal niet langer geacht persoonlijke verantwoordelijkheid op te brengen. De enige beheersing is technisch en ze berust op een mechanisch determinisme. Dat leidt tot toenemende ongelijkheid, botte onethische commercialisering van sectoren die ongeschikt zijn voor vermarkting, groeiende verstremgeling van kapitaal en staat, waardoor het bedrijfsleven steeds meer de regeringen beïnvloedt. Het loopt uit op een economische ravage door de aangerichte instabiliteit en een verharding van de tegenstellingen in zowel links als rechts extremisme en een gewelddadig populisme.

Het neoliberalisme bracht ook een implosie van de tijdsbeleving teweeg. De zingeving van het eigen bestaan is niet langer een interpretatie van eigen verleden met het oog op een zelfontworpen toekomst. Ze is geheel positivistisch gebaseerd op momentane data-calculus zonder verleden of toekomstperspectief. De eerdere kanteling van de tijdsvector vanuit de legitimering door het verleden en de traditie in die van een lichtende toekomst wordt op haar beurt ingeruild voor een eeuwig nu, zonder grote vergezichten. De traditie is veelal afgeschreven en een langetermijnvisie op de toekomst ontbreekt geheel. De politieke machteloosheid, dan wel cynische ontkenning, ten aanzien van de milieuproblematiek is er een schrijnend voorbeeld van. Politiek verwordt tot

crisisoplossing ad hoc. Elke langetermijnvisie ontbreekt en de markt acht ze overigens een belemmering voor haar activiteiten. De luchtvaart, de toeristische sector noch de fossiele brandstofeconomie zijn gediend van alarmerende milieu- en klimaatprojecties voor de verre toekomst. De maatschappij ontleende tot voor kort haar cohesie aan de stabiliteit van standen van generatie op generatie. Familiale structuren hevelen de materiële en ideologische erfenis over van de ene generatie op de andere. De democratisering heeft de daarmee gepaard gaande ongelijkheid grotendeels gecorrigeerd en de transitie van het verleden naar het heden eerder verankerd in de democratische instellingen (parlement, rechtssysteem, onderwijs voor allen). Daarmee is echter ook de immanente verankering van een transcendente geldigheid van aard veranderd. Instellingen kunnen zichzelf herdefiniëren. Degenen die hen bemensen zijn zelf onderhevig aan wisselende ideologieën. De moderne burger laat zich niet langer door de gezaghebbende normativiteit van de instellingen normeren maar beschouwt ze als ten dienste van zijn eigen belang. Niet alleen het rechtssysteem maar ook het onderwijs wordt opgevat als dienstverlenend voor de eigen behoefte. De familie en het gezin, kerkelijke organisaties, beroepsverenigingen boeten alle aan gezag in. De moderne instelling bij uitstek is de onderneming, de naamloze vennootschap, het netwerk en de onpersoonlijke e-commerce, geregeerd door anonieme aandeelhouders. De toerist en de collectioneur verwijlen in een reservoir van betekenissen die geen normativiteit of boodschap overdragen maar enkel als momentane behoeftebevrediging en consumptiegoed functioneren. De moderne belegger is een andere typische variant van het moderne 'presenteïsme'. Innoveren en kapitaalsvermeerdering worden doel op zich. De terreur van aandeelhouders, de kapitaalsvlucht en het opzetten van niet inzichtelijke dominoconstructies heeft geen ander doel dan momentane winst zonder enig perspectief van waarde dan het financiële. De sociale media zijn uiteindelijk een onophoudelijke productietechnologie van een permanent wisselend heden zonder kritische referentie naar een normatief verleden of een langetermijntoekomst waar we verantwoordelijkheid voor dragen.

Ten slotte is het rechtssubject, dat als een individuele verbijzondering van een universeel geldend principe dient te worden gezien, ingeruild voor een op de korte termijn bedacht belangensubject. Dat leidt ook tot een opvatting van de rechterlijke macht als een particuliere arbitrage. De burger wordt noodzakelijk een manager van zijn privébelang en de legitimiteit van de politieke instellingen wordt verbonden aan hun rendabiliteit voor de eisen van de enkeling. Burgers worden onderlinge concurrenten, de 'zachte sector' boet aan gezag in of wordt evengoed in rendabiliteitstermen vertaald. De werknemer moet voortdurend voor zijn rechten vechten. De individuele burgers moeten zich in het neoliberaal model in de maatschappij zelf exclusief leren opvatten als vrije ondernemer. Dat leidt tot een nieuwe rechtsopvatting : bedrijven reguleren zelf contractueel hun conflicten en de burger is gemaand zijn eigen recht tegen dat van de ander te verdedigen.¹⁶ Humanisme wordt vertaald in *human resources* en *human capital* dat je als

ondernemer en werknemer beheert. Het neoliberalisme pleit daarom voor eigen arbitragehoven voor de onderlinge economische geschillen en wel als een strategie die de autonome statelijke rechtspraak domineert.¹⁷ Zo beoogt de regulering van de vrije mondiale economie ook het buiten werking stellen van nationaal recht dat de globale marktwerking in de weg zit. *The rule of law* is voor Hayek niet langer een a priori geldend geheel van regels maar een spel waarvan de spelregels door de economische spelers voortdurend worden aangepast. Anders dan in de politieke kunst van het prudent inspelen op nieuwe situaties, waarbij het beschermen van het algemeen belang inderdaad voortdurend nieuwe maatregelen vereist, worden de spelregels hier echter aangepast aan de eisen van de winnaars ten koste van de verliezers. Het recht is een regeling van vrije ondernemers onderling, waarbij de winnaar zijn monopolie ongehinderd beveiligd.

F. Contradicties en beperkte houdbaarheid

In tegenstelling tot de standaardquote ‘*It’s economy stupid*’ zou de gewezen Engelse premier Harold Macmillan wel eens het gelijk aan zijn kant kunnen krijgen. Op de vraag van een journalist wat regimes doet vallen was zijn antwoord ‘*Events my dear boy, events*’. Het beheersen van een wereldpandemie is op zich al een uitdaging voor de slagkracht van een politiek beleid en de ideologie die haar regeert. Bovendien is een dergelijk event geen op zich staand feit maar het kadert in de geopolitieke verhoudingen en in de wereldwijde miskennis van de kwetsbaarheid van de natuurlijke omgeving door een ongelimiteerd groeikapitalisme. Bovendien eist een dergelijke crisis een mentaliteit bij de burgers die haaks staat op de neoliberale hegemonie. Het neoliberalisme blijkt te falen waar het lukt. Het is intrinsiek tegenstrijdig en dat maakt er ook de zwakte van uit. Dat geeft ook tot revolte aanleiding en maakt er de beperkte houdbaarheid van uit. De CEO die de economie louter als kapitaalsvermeerdering opvat, het bedrijf leegzuigt en zichzelf en de top verrijkt door exorbitante (ook nog onbelaste) bonussen, ruïneert niet alleen het bedrijf, maar creëert een maatschappelijke context die de randvoorwaarden voor een gezonde marktwerking opbreekt. De Franse gele hesjes (Gilletts Jaunes) revolteren niet slechts voor eigen belang. Ze eisen een recht op en klagen een maatschappelijk onrecht aan. Het neoliberalisme dringt op alle terreinen de rol van de staat terug, maar in tijden van crisis is de bedrijfswereld de eerste die staatssteun opeist, nadat de winsten naar fiscale paradijzen zijn weggesluisd. Politiek lijkt in die ideologie herleid tot crisismanagement. Maar zonder financiële, juridische en ethische buffers als weerstand tegen het individualisme kan de staat zich niet doen gelden. Er is een pandemie nodig om de samenleving eraan te herinneren dat de collectiviteit het vangnet van de enkeling is en de sociale vrede niet de optelsom van ieders eigenbelang. Kenmerkend voor het neoliberalisme is de prioriteit van

het individuele recht tegenover ieder ander, waarbij elk algemeen project wordt gezien als een daaruit voortkomend effect. Onderlinge contracten die in vrijheid worden onderhandeld primeren op een algemeen wetgevende en uitvoerende dwingende macht. De maatschappij is in al haar aspecten een zichzelf regulerende markt waarin de staat zo weinig mogelijk ingrijpt. Ziekenzorg, huisvesting, gevangeniswezen, veiligheid zijn uitgeleverd aan bedrijven die primair op eigen winst zijn bedacht.

Monopolisering leidt binnen die omstandigheden tot steeds grotere oppositie en gewelddadiger verzet. Het neoliberalisme valt daarom in twee varianten uiteen. Het linkse liberalisme zal vooral het individuele recht en de autonomie van de burger in de maatschappij verdedigen. Dat heeft ook maatschappelijk culturele consequenties. Men bepleit een zo groot mogelijke vrijheid van levensstijl en tolerantie. Homoseksualiteit, transgender en artistieke vrijheid zijn bijvoorbeeld belangrijke items voor de Amerikaanse democraten. Die contestatie van homogeniteit en universele regels was echter een bres in het gemeenschapsgevoel en het algemeen erkende staatsgezag, wat rechts wist uit te buiten. Het rechtse liberalisme is veeleer een economische doctrine die de vrije markt heilig acht en de gehele samenleving door zijn spelregels laat bepalen. Ook het nationalisme steekt opnieuw de kop op als het recht van de ene natie tegen de andere. De neoconservatieve reactie liet niet lang op zich wachten. Klassenjustitie, regering door experts en militaire slagkracht vervangen de klassieke democratische waarden.¹⁸ Daarbij overheerst de illusie dat technologische voorsprong en militaire overmacht elk probleem kunnen oplossen. Het leidt tot zowel links als rechts extremisme en heeft zowel een populisme van de contestatie van een elite als dat van het opeisen van verworven individueel eigenbelang tot gevolg. Het nieuwe liberalisme is op een mislukking uitgelopen omdat het slaagde in zijn ideologie. Zowel het nieuwe conservatisme als het linkse activisme putten uit de bron van een individualistisch separatisme zonder openheid op de ander. Identiteit wordt opgevat als in zichzelf besloten eigenheid in plaats van concretisering van eenzelfde universele opgave. Het neoliberalisme is voorbestemd om aan zijn innerlijke contradicties ten onder te gaan.¹⁹ Gauchet wijst daarbij vooral op de intrinsieke contradictie van de neoliberale politieke ideologie.²⁰ Ze profileert zich als terugtrekking van de politiek uit de samenleving maar ze geeft er net zo goed vorm aan als elke andere ideologie. Het is een politieke doctrine die dat niet wil onderkennen. Het verkondigt een terughoudendheid ten aanzien van de vrije markt, maar het stuurt die net zo goed aan met specifieke juridische richtlijnen, die wel degelijk in het belang van de ene en in het nadeel van anderen zijn. Het manipuleert onze overtuigingen, voorkeuren en smaak. Mondiaal uniforme leefpatronen worden in een geglobaliseerde leefwereld steeds meer opgedrongen door multinationals die juridisch vrij spel krijgen (inclusief belastingontwijking via postbusconstructies). Het machtsmiddel bij uitstek is de manipulatie via sociale media en data tracking. Het neoliberalisme leidt als data-kapitalisme tot een controledictatuur.

Besluit

Een grondstelling die Gauchets vierdelige werk over heel de lijn kenmerkt, is de these dat de westerse democratie vandaag wel is voltooid als formele institutionele autonomie maar dat de substantiële autonomie daarbij achterop bleef. De democratie is een regime waarin de politiek, het recht en de visie op de geschiedenis zich als zelfstandig domein hebben bevrijd van de vroegere religieuze heteronome determinatie.²¹ De geschiedenis van de liberale bevrijding uit de heteronomie langs de drie vectoren (politiek, recht en geschiedenisopvatting) is als autonomie van de instellingen in de westerse samenleving voltooid. Ook de scheiding der machten is formeel gegarandeerd. Maar de persoonlijke betrokkenheid van de burger, wat Gauchet de substantiële of inhoudelijke autonomie noemt, is ten aanzien van de eigen ethische en politieke verantwoordelijkheid en het engagement voor de toekomst onderontwikkeld gebleven. "Het is één iets zichzelf de wet te geven in abstracto. Het is iets anders zich die wet op zo een wijze te geven dat hij macht heeft op de zelfconstitutie."²² Het goed functioneren van de rechtsstaat is afhankelijk van het rechtsbesef van de burgers en de politici. Dat houdt respect in voor het dwingend karakter van de wet, ook als de verplichting om de wet na te leven slechts met uiterlijke dwang en strafmaat wordt afgedwongen. Maar het respect voor de uiterlijk verplichtende wet wordt natuurlijk finaal geschraagd door de morele zelfverplichting van de burger en haar leiders. De twintigste eeuw confronteert de democratie met de ontdekking dat de vrijheid niet vanzelf leidt tot kracht van wet en tot de erkenning van de terechte macht van de politieke besluitvorming. De totalitaire regimes keren het principe dan ook om in het tegendeel. Vrijheid leidt niet tot macht, maar alleen macht leidt tot vrijheid. Als we ook vandaag die desastreuze omslag van de vrijheid in dictatuur of de totalitaire regimes onder het mom van "illiberale democratie" willen voorkomen, dan zullen we op de verantwoordelijkheid en de *Bildung* van de burger ten aanzien van de drie liberale vectoren van de samenleving moeten inzetten.

Zien we de politiek in de 21^e eeuw nog als een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid of is die verworden tot partijbelangen van politici en pressiegroepen en tot individuele claims van de burger? Is het recht van maatschappelijke ordening meer en meer geëvolueerd naar de eis van erkenning van de uitzondering? En laten burgers en politici zich nog wel leiden door een langetermijnvisie of wordt de politiek herleid tot ad hoc crisismanagement? De voltooide structurele autonomie van westerse samenleving garandeert klaarblijkelijk niet de sociale vrede of een probleemloze stabiliteit van haar constitutionele fundamenteën: volk en staat, universeel geldend recht en vertrouwen in de toekomst.

Gauchets analyse bevat veel behartigenswaardige kritiek op de huidige neoliberale ideologie, maar het geschetste beeld is ook eenzijdig. De rechten van de mens functioneren niet louter als fundament voor individuele claims van

burgers. Er hebben zich ten gevolge van Mei 68 ook allerlei positieve evoluties in het onderwijs, de psychiatrie, de medische wereld, vrouwenrechten en rechten van minderheden voorgedaan.²³ Ook allerlei vormen van vrijwilligerswerk en solidariteit (bv. wooneenheden met bewoners van verschillende leeftijd, vluchtelingen- en daklozenopvang, voedselbanken), nieuwe initiatieven van gemeenschappelijkheid (*commons* en collectieve moestuinen) en inzet voor het algemeen belang (klimaat) corrigeren de analyse. Bovendien getuigen allerlei evoluties in de hedendaagse samenleving van een groeiend verzet tegen de neoliberale excessen. Meer en meer hoogopgeleide jongeren houden een carrière bij normloze multinationals voor bekeken en ruilen geldelijk gewin zonder zin in voor een werk dat hen niet van henzelf vervreemdt. Ook binnen het kader van de liberale traditie is er overigens ruimte voor maatschappelijke evoluties die het door Gauchet geschetste beeld relativeren. Maar dat zijn natuurlijk wel initiatieven vanuit de samenleving en geen politiek beleid.

Er valt allicht ook wel wat af te dingen op Gauchets vrij negatief perspectief op de toekomst van het huidige democratische bestel.²⁴ Het achterliggende idee van secularisatie als een geleidelijke totale omkering (of een substitutie) van een oorspronkelijk volstrekt heteronome zingeving is niet onbetwist.²⁵ Een quasi Hegeliaanse ‘fenomenologie van de liberale geest’ lijkt weinig ruimte te laten voor, of althans weinig vertrouwen te hebben in het individuele initiatief van politieke leiders of het collectief verzet uit de samenleving. Het initiatief van geëngageerde burgers in de altijd contingente omstandigheden van het bestaan lijkt al te zeer herleid tot het claimen van eigen recht en eigen belang. De nadruk op de functie van de rechten van de mens als een ondermijning van de uitvoerende macht en een vrijbrief voor een eigengereide individuele levensstijl verabsoluteert er slechts een bepaald aspect van.

Anderzijds besluit Gauchet zelf zijn onderzoek met tekenen van hoop. Nu de illusie van ‘het einde van de geschiedenis’, opgevat als het eeuwig nu van een mondiale markt onder de hegemonie van het Amerikaanse imperialisme is doorgeprikt, hebben we het weer zelf in handen.²⁶ In een internationale setting waarin multipolariteit en eenheid in verscheidenheid zich meer en meer profileren als het werkbaar alternatief voor het imperialisme uit het verleden, zou het oude Europa wel eens een jeugdig en hoopgevend experiment kunnen zijn.²⁷ Wat op staatsrechtelijk niveau toch al de essentie van de politieke opgave was – namelijk eenheid in verscheidenheid – zal in een geglobaliseerde één geworden wereld namelijk ook op het interstatelijk niveau onafwendbaar zijn. Sociale vrede veronderstelt op nationaal niveau een open maatschappelijke dialoog binnen juridisch goed functionerende instellingen van algemeen belang. Ideologische tegenstellingen komen het welzijn van allen ten goede, op voorwaarde dat ze op een universeel erkend forum worden bemiddeld. Naast het functioneren van de fundamentele instellingen van de democratie (parlement, rechtspraak, universiteiten, vrije kritische media) dient elkeen zich echter van zijn verantwoordelijkheid en burgerschap bewust te zijn om die instellingen voor

slijtage of corruptie te behoeden. Sociale vrede is een illusie zonder politieke *Bildung* van de burger in de *civil society*. Dat wordt ook de opgave voor de wereldburgers van de toekomst, die we, ondanks nationalistisch ressentiment, allemaal al zijn.

Noten:

- 1 N. Machiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, Boek 1, 4.
- 2 N. Machiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, Boek 3, 1.
- 3 *Ibidem*, Boek 1, 18.
- 4 Marcel Gauchet is historicus en filosoof. Hij doceerde aan de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales te Parijs en behoort met Pierre Rosanvallon tot de door Claude Lefort geïnspireerde denkers over de democratie. Ik verwijs naar de vierdelige studie *l'Avènement de la démocratie*, Paris: Gallimard, vol. I, *La Révolution moderne*, 2007; vol. II *La crise du libéralisme*, 2007; vol. III, *À l'Épreuve des totalitarismes. 1914-1974*, 2017 en vol. IV, *Le nouveau monde*, 2017.
- 5 M. Gauchet, o.c., 'Les idoles libérales: le progrès, le peuple, la science', vol. I, p. 187-206; 'les trois crises du libéralisme'. Vol. II, p. 300- 309.
- 6 M. Gauchet, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Paris : Gallimard, 1985; *La religion dans la démocratie*, Paris: Gallimard, 1998 ; *La condition historique*, Paris: Stock, 2003. Lefort is op dat punt terughoudender. Zie 'Bestaat het theologisch-politieke nog ?' in C. Lefort, *Wat is politiek?* Amsterdam : Boom, 2016, p 121-191.
- 7 M. Gauchet, o.c., vol. III,
- 8 M. Foucault, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France (1978-1979)*. Paris : Gallimard & Seuil, 2004.
- 9 Zie bijvoorbeeld Wolfgang Streeck, *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Berlin: Suhrkamp, 2013. De financiële crisis van het begin van de eenentwintigste eeuw is uiteindelijk nog uitgestelde inlossing van de opgestapelde schuldenlast in de gloriejke jaren.
- 10 M. Gauchet, o.c., vol IV, p. 99 en volg.
- 11 *Ibidem*, p. 102.
- 12 *Ibidem*, p. 136 en volg
- 13 T. Piketty, *Capital et Idéologie*, Paris: Seuil, 2019.
- 14 B. Stiegler, « Il faut s'adapter » *Sur un nouvel impératif politique*, Paris : Gallimard, 2019.
- 15 M. Gauchet, o.c., vol. IV, p. 292-635. Zie ook David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, 2005. Wendy Brown, *Het ontmantelen van de demos. De stille revolutie van het neoliberalisme*, Amsterdam : Octavo, 2018.
- 16 M. Gauchet, o.c., vol IV, p. 652
- 17 M. Gauchet, o.c., vol IV, p. 670 en volg.
- 18 D. Harvey, o.c., p. 81-86
- 19 P. Deneen, *Why liberalism failed*, Yale U.P., 2018
- 20 M. Gauchet, o.c., vol IV, p. 655 en volg; D. Harvey, o.c., p. 67-70
- 21 M. Gauchet, o.c.; vol. IV, 'Le politique à la place de la religion', p. 237-241.
- 22 M. Gauchet, o.c., vol. II, p. 306.

23 J. Lacroix & J.Y. Pranchère, *Les droits de l'homme rendent-ils idiots?* Paris: Seuil, 2019; P. Rosanvallon, *Notre histoire intellectuelle et politique, 1968-2018*, Paris: Seuil, 2018, p. 313- 315 ; 323 -332.

24 A. Braeckman (Ed.) *La démocratie à bout de souffle? Une introduction critique à la philosophie politique de Marcel Gauchet*, Leuven: Peeters, 2007

25 D. Loose, 'Marcel Gauchet : politique, religion et christianisme' in A. Braeckman, o.c., p. 95-110.

26 M. Gauchet, vol. IV, 'L'impossible et le possible', p. 680- 744

27 M. Gauchet, vol. IV, 'Jeunesse de la vieille Europe', p. 214-219.